

ՏԱՐԵԹՎԵՐԻ ԵՎ ԱՄՍԱԹՎԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ*

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԿԱՄ ՄՏՐՈՒԿ ԹՎԱԿԱՆ

ՇԼԲ աղյուսակը վերջացավ 1084 թվականին: Նոր աղյուսակը կազմեց Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերը Անիում: Հովհաննեսը հայտնի էր Սարկավազ մականունով, ուստի և այդ թվականը կոչվեց նաև Սարկավազադիր: Նա հայկական տոմարի մեջ կատարեց հետևյալ փոփոխությունները. ա) Հայկական տոմարը շարժականից անշարժ դարձնելու համար ավելյաց ամսի վրա ավելացրեց չորս տարվա ընթացքում գոյացած նահանջ օրը՝ ավելյաց 5-ը դարձնելով 6. բ) հայկական տարեգրությունը՝ նախասարգի 1-ը ամրացրեց օգոստոսի 11-ին և այդ հետևողականությամբ կազմեց համապատասխան տախտակ և գ) անցյալում կուտակված նահանջների սխալը հայկական թվականությունից վերացնելու համար հայկական ՇԼԲ թվականը (որը համապատասխանում էր 1084 թվականին) կրկնեց, և տարեգրությունը փետրվարի 29-ից տեղափոխեց օգոստոսի 11-ը, այլ խոսքով ասած, հայկական թվականությունից դեն նետեց հավելյալ մեկ և կես տարի:

Հայկական տոմարի անշարժ դարձնելուց հետո դժվար չէր կազմել հայ-հոմեական ամսաթվերի դուգահեռ աղյուսակ, որը նույնպես կատարեց Հովհաննես Սարկավազը:

Սարկավազիր թվականը ներկա թվականին վերածելու համար անհրաժեշտ է տրված թվականին գումարել 1084, իսկ 1317 թվականից հետո՝ 1085:

Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարանի № 7650 ձեռագիր Ավետարանը գրված է թի մարդեղության Տեառն Աստուծոյ մերոյ և Վենարար Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի ի ՌԳՃԼԲ (1332) ամն, լուսաւոր վարդապետութենէ սուրբ ծնողիս մերոյ և երջանկին Գրիգորի ՌՃԼ (1130) ամն, և ի թուականութեանս Հայոց տումարի, որ Արեթական կոչի՝ 92Բ (778) և ի փոքր թվի՝ Մեջ (246)...²⁷ Մարդեղության թվականը սխալ է, ՌԳՃԼԲ լինելու փոխարեն սխալ լինի ՌԳՃԼ (1330): Հայկական մեծ թվականն է՝ $778 + 552 = 1330$: Փոքր թվականի Մեջ-ին գումարենք 1084, հավասար է $1330 - 246 = 1084$ (այսինքն $246 + 1084 = 1330$): Ուրեմն ձեռագիրը գրված է 1330 թվին:

Հովասափ Սեբաստացին իր ընդօրինակած մի ձեռագրի գրությունն ավարտելու թվականի մասին հետևյալն է հաղորդում.

«...Որ տարիանօք սիրոյ կրկին, նստու գրել ինձ ըզսորին: Ի ծննդենէ մարմնով քոչին, ի թիւ յատուկ մի հազարին, երեք հարիւր և ի յիսնին, եւ ի մի ամ սկսեալ ամին. Սակայն ի թիւ Ասքանազեան, Յեթն հարիւր տօմարական, եւ ի յիննրսուն աւարտական, եւ ի յութեակ թիւն յանգական. Իսկ ի փոքրիկըն մեր շրջան,

* Սկիզբը տես «Էջմիածին» ամսագրի 1956 թվականի № 1-ում:

27. Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 7650, ք. 353ա:

երկու հարիրն թուական,

նւ վաթսուն և հինգ արարական...²⁸:

Զեռագիրը գրված է ներկա թվականի 1351-ին, հայկական թվականի 793-ին ($793 + 553 = 1351$), փոքր թվականով՝ 265 ($265 + 1085 = 1350$), եթե հաշվենք նաև, որ օգոստոսի 11-ից հետո է եղել, ապա փոքր թվականով ևս կլինի 1351-ին:

Բնութի կայսերական գրադարանի սեփականությունը կազմող հայկական մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Գրեցաւ և յանգ ելեալ արարեցաւ տետրակս յետ երգարանիս 222 Հայկազեանս թուոյ և ի փոքր թուին ՄՄԴ, իսկ յաշխարհակալ դանտեթեան սուլթան Մահմուտին...»²⁹: Այստեղ երկու թվականների տարբերությունը 552 է ($786 + 553 = 1339$, $254 + 1085 = 1339$),

Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարանի № 2680 ձեռագրի Հարանց վարդու Ս. Պարսամի վարրի թարգմանությունը կատարված է «ի թվականիս Հայոց ի նորում շրջանի յամի քառասներորդի առաջներորդի...»³⁰: Թարգմանությունը կատարված է 1125 թվին ($41 + 1084 = 1125$):

Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարանի սեփականությունը կազմող Նդիշի պատմության հնագույն ընդօրինակությունը ավարտված է «ի Հայկազեան թուականիս վեց հարիւրերորդի և երկուց տասանց՝ եղական միով առանելեալ և ըստ նորում շրջանիս միոյ յորելինի և երեց տասանց և քառից երկուց և ըստ ծննդեան Կենարարին և մերոյ ազատութեան ի մահուանէ յանմահութիւն են ամբ ՌՃՀԳ»³¹ (Գրեցին կաթողիկոս Հովսեփյանի մոտ սխալմամբ ՌՃՀԴ): Զեռագիրը գրված է 1173-ին ($88 + 1084 = 1172$) (օգոստոսի 11-ից հետո է, ուրեմն պիտի ավելացնին մի տարի ևս), որը համապատասխանում է հիշված քրիստոնեական ՌՃՀԴ-ին և հայկական 621-ին ($621 + 552 = 1173$):

Հովհաննես Սարկավագը իր օրոք տեղի ունեցած խավարման ժամանակի մասին հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդում. «Յայսմ խաւարման արեգականն էր թուականն Հռոմայեցոց փոքր ՅԼԳ, և Հայոցն

նոյնպէս փոքրն իՌ... և էր շինութիւն քաղաքին Հռոմոնց Պկէ, իսկ Դիոկղեսիանոսի՝ Պլամ, և Անտիոքի քաղաքի շինութեան ՌԿԳ, և Կիրոս (երկի Տիրոս?) քաղաքի Ռնի է, իսկ ի գալստենէ Տեստն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՌՃԺն ամ ըստ հաստատուն և ճշմարիտ համարոյ, և յԱդամայ՝ 23ԺԳ ամ ըստ նւթանասնից թարգմանութեան...»³²: Սարկավագի ներկա տեքստը հետաքրքիր է իր թվականների տեսակետով, որոնք փոքր ինչ տարբերությամբ տալիս են մեզ 1113—1115 թվականները, անշուշտ զրական սխալների հետևանքով: Հռոմեական 333-ը հավասար է 1113-ի ($333 + 248 + 532$), Հայոց փոքրը՝ 1113-ի ($29 + 1084$), Հռոմի շինություն՝ 1115-ի ($867 + 248$), Դիոկղեսիանոսի՝ 1115-ի ($831 + 284$), Անտիոքի շինության՝ 1115-ի ($1063 + 52$), Տյուրոսի շինության՝ 1115-ի ($1420 - 305$), քրիստոնեական թվականով նշանակված է արդեն 1115, և, վերջապես, Արարչության թվականով հավասար է 1115-ի ($6315 - 5198$):

Ուշադրության արժանի է այն, որ Հովհաննես Սարկավագի տոմարական վերև հիշված բարեփոխությունից հետո, երբ նա նահանջ տարին դուրս էր արել հայկական թվականից և տարեհաշվումները հայկական թվականով 552-ից իջեցրել 551-ի, հայկական թվականի մեջ շարունակում են նահանջ տարվա հաշվումները՝ տարբերությունները հասցնելով 553-ի: Այդ ավելի հաստատուն և օրինական ձև է առնում առանձնապես 1315—1318 թվականներից հետո, երբ հայկական նահանջ տարիների կուտակումով աստղաբաշխական մի տարվա մեջ երկու անգամ նավասարդ տեղի ունեցավ: Ըստ երևույթին Հովհաննես Սարկավագի տոմարական բարեփոխումները տարեհաշվի խնդրում տեսական բնույթ ունեցան և գործադրության մեջ չզրվեցին:

Բոլոր դեպքերում, 1315—1318 թվականներից հետո հայկական թվականները պիտի հաշվել 553-ով: Բավական է ասել, որ պատմական գիտությունների թեկնածու Լ. Խաչիկյանի հրատարակած 14-րդ դարի հիշատակարանների մեջ տոմարական համեմատական թվականներ են պարունակում այդ տարվան պատկանող մոտ 32 ձեռագրեր, որոնցից 22-ը, անվիճելի, գումարվում է 553, 3-ը՝ 550, իսկ 5-ի թվականները զրական սխալներով են: Տեքստը չժանրաբեռնելու համար չենք ուզում այլ օրինակներ բերել: Այս հարցի մասին մենք պատրաստվում ենք ընդարձակ մի ուսումնասիրություն, որը մտադիր ենք հրատարակել առաջիկայում:

Բոլոր դեպքերում, 1315—1318 թվականներից հետո հայկական թվականները պիտի հաշվել 553-ով: Բավական է ասել, որ պատմական գիտությունների թեկնածու Լ. Խաչիկյանի հրատարակած 14-րդ դարի հիշատակարանների մեջ տոմարական համեմատական թվականներ են պարունակում այդ տարվան պատկանող մոտ 32 ձեռագրեր, որոնցից 22-ը, անվիճելի, գումարվում է 553, 3-ը՝ 550, իսկ 5-ի թվականները զրական սխալներով են: Տեքստը չժանրաբեռնելու համար չենք ուզում այլ օրինակներ բերել: Այս հարցի մասին մենք պատրաստվում ենք ընդարձակ մի ուսումնասիրություն, որը մտադիր ենք հրատարակել առաջիկայում:

32. Տե՛ս Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, որը ներկայումս գտնվում է տպագրության մեջ:

28. Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1885 թ., էջ 1020:

29. N. Karamianz, Handschriften Verzeichniss der Königl. Bibliothek zu Berlin, 1888, p. 26.

30. Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2680, թ. 119բ:

31. Գրեցին կաթողիկոս Հովսեփյան, Հիշատակարանը ձեռագրաց, էջ 410:

Մեր կարծիքով, տոմարական այս նոր հանդիսների լույսի տակ հիմնովին պիտի վերանայել հայ ժողովրդի պատմության 8—15-րդ

դարերի ժամանակագրությունը և շտկել 551-ի սխալ հաշվով կատարված բոլոր հաշվումները:

1. ԱԶԱՐԻԱ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ ԹՎԱԿԱՆԸ

1616 թվականին վերջացավ «Ասորիա-գաղիք» կամ «փոքր» կոչվող ՇԼԲ աղյուսակը: Նոր-Ջուղայում Ազարիա անունով մեկը կազմեց նոր ՇԼԲ աղյուսակ: Հայկական տոմարի այս երրորդ ՇԼԲ աղյուսակը սկիզբը հանդիսացավ նոր թվականի, որը մեր մատենագրության մեջ կոչվում է «Ազարիայի թվական»:

Ազարիա Ջուղայեցու այս թվականը լայն զործածության մեջ չդրվեց. նրա թվականը զործածվեց միայն Պարսկաստանի և Հրեականության հայկական շրջաններում:

Ազարիայի թվականը մեր ներկա թվականին վեր ածելու համար անհրաժեշտ է նրա վրա ավելացնել 1616:

Բերենք Ազարիայի թվականի զործածության մի քանի օրինակ:

Նոր-Ջուղայի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցու դավթի մի տապանաքարի վրա կարդում ենք.

«Այս է տապան Փանոսի,
Անմեղ մանկան նահատակի,
Կրտսեր որդի Խոջամալի,
Խելօք տղայ քաղցր և բարի,
Կսկիծ էթող եղբարց սրտի,
Փոքր թիվն ձեռնի
Նախայ ամսի մին»³³:

Փոքր, այսինքն Ազարիայի թվականով ձեռն հավասար է ներկա թվականի 1723-ին (107+1616=1723), իսկ նախա ամսի 1-ը հավասար է հունիսի 19-ին:

Բաղիր օղլու շափածո մի տաղում ասված է.

«Թիւն ձկն նադիր սարվանն վեր առեց
կրակն՝

Ոչ միայն երկրումս մարդ չեթող,

Այլ թամամ աշխարս երեստ մին մին մահակն...»³⁴:

Ազարիայի ձկն թվականը ներկա թվականի 1747-ն է (131+1616=1747):

Քանզված Նոր-Ջուղան վերականգնելու համար քաղաքի աչքի ընկնող 26 հայ դեկավարներ կնքել են մի պայմանագիր Աղա-րիայի 154 թվականին. «Դրվեցավ թիվն 154 նախայ 15»,— կարդում ենք այդ պայմանագրի վերջում³⁵: Ազարիա Ջուղայեցու 154 թվականը հավասար է մեր ներկա թվականի

1770-ին (1616+154=1770), իսկ նախա 15-ը՝ հուլիսի 3-ին:

1798 թվականին Կալկաթայում տպված էֆիմերտեի մեջ մեր ներկա թվականության 1752-ը համաձայնեցված է Ազարիայի թվականի 136-ին, Հայոց թվականի 1201-ին, հրեից 5512-ին և հիշրայի 1165-ին (էջ 91): Ներկա թվականի և Ազարիայի թվականի տարբերությունը, ինչպես տեսնում ենք, կարծյալ 1616 է (1752-136=1616)³⁶:

Ազարիան, ի դեպ, փորձել է որոշ փոփոխություններ մտցնել հայկական տոմարի մեջ. նա փոխել է հայկական նախկին ամիսների անունները և տարեկալույս օգոստոսի 11-ից տեղափոխել մարտի 22-ին:

Ազարիա Ջուղայեցին փորձել է նաև ամիսների պարսկական անունները հայացնել տալով նրանց նոր անուններ: Բերում ենք Ազարիայի և ներկա մեր ամսաթվերը զուգահեռ ձևով.

Յողաբեր— մարտի 21-ից ապրիլի 19-ը.
Մաղկաւէտ— ապրիլի 20-ից մայիսի 19-ը.
Գետաճոս— մայիսի 20-ից հունիսի 18-ը.
Պտղաբեր— հունիսի 19-ից հուլիսի 18-ը.
Առատաճոս— հուլիսի 19-ից օգոստոսի 17-ը.

Գոճուրիւն— օգոստոսի 18-ից սեպտեմբերի 16-ը.

Պտղակիր— սեպտեմբերի 17-ից հոկտեմբերի 16-ը.

Տերևաքալի— հոկտեմբերի 17-ից նոյեմբերի 15-ը.

Ձիւնաբեր— նոյեմբերի 16-ից դեկտեմբերի 15-ը.

Սառուցեալ— դեկտեմբերի 16-ից հունվարի 14-ը.

Հողմաշունչ— հունվարի 15-ից փետրվարի 13-ը.

Ձիւնաճալ— փետրվարի 14-ից մարտի 15-ը.

Մանիլակ— մարտի 16-ից մարտի 20-ը³⁷:

Տոմարական հաշվումների գործը հեշտացնելու համար անհրաժեշտ ենք համարում բերել հռոմեական, հին հայկական և Ազարիա Ջուղայեցու ամսաթվերի համեմատական աղյուսակները.

33. Տեր-Շովհանիսյանց, Պատմութիւն Նոր-Ջուղայի, հատ. Ա, էջ 231:

34. Նույն տեղում, էջ 263:

35. Նույն տեղում, էջ 314:

36. Գրգուկ, որ կոչի էֆիմէրտէ, Կալկաթա, 1798 թ., էջ 91—105:

37. Ա. Արքահամյան, Հայկական պալեոգրաֆիա, Երևան, 1955 թ., էջ 128:

5. ԱՐԱՐԶՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ

Հայկական մատենագրության մեջ մի շարք թվականներից հին գործածություն ունի արարչության կոչվող թվականը: Ավանդական այս թվականը հայ մատենագրության մեջ հիշվում է տարբեր անուններով՝ «Թուակա-նութին Աղամայ», «Թուակալութին Ելանե-լոյն Աղամայ ի դրախտէն», «Ժամանակ սկզբանց արարչութեան» և այլն:

Արարչության այս թվականը մի քանի տասնյակ տարբեր հաշվումներ ունի: Հովհաննես Իմաստասերը, իր «Մեկնութիւն տոմարիս Հայկազենայ» աշխատության մեջ, խոսելով արարչության թվականների տարբերությունների մասին, տալիս է մատենագրության մեջ օգտագործվող հետևյալ թվականների ցանկը՝ հաշվելով ստեղծագործությունից մինչև հայտնի թվականի սկիզբը:

1. Անդրեասի ժամանակագրությունը՝ 6155.
2. Կայսերական ժամանակագրությունը՝ 5716.
3. Անանիա Շիրակունու ժամանակագրությունը՝ 5198.
4. Նպիփանի ժամանակագրությունը՝ 6053.
5. Երրայեցվոց ժամանակագրությունը՝ 6289.
6. Հրեից ժամանակագրությունը՝ 5824.
7. Շարմատացվոց ժամանակագրությունը՝ 5832.
8. Հինգհարյուրյակի ժամանակագրությունը՝ 5876:

Նույն հեղինակն անգրադառնալով թվականների այս տարբերությունը, նշում է. «Եւ քանզի բազումք յառաջնոց վարդապետացն անտի դրեցին ըստ իւրաքանչիւր գիպման քննութեամբ՝ ի կիր առեալ վասն ստուգելոյ ամացն անցելոց, սակայն անմիաբան հանդիպին միմեանց»³⁸: Մի այլ կապակցությամբ նա նշում է. «Ի յարարչութենէն զժամանակն ոչ օր կարացել գիտել ի մարդկանէ»³⁹:

Հին գրականության մեջ արարչության թվականներից կիրառության մեջ են մտել հետևյալները.

1. Երրայակն 4000.
2. Սամարական (որով հրեաներն առաջնորդվում են այժմ) 4700.
3. Յոթնասանից և Նվաբիտի 5198/99.
4. Կոստանդնուպոլսի կամ Բյուզանդական 5508/09.
5. Ափրիկանոսի 5500/01.

38. Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր N 1973, Բ. 161ա:

39. Նույն ձեռագիրը, Բ. 196բ:

6. Մովսես Սյունեցու և Ասողիկի 5276/77.
7. Անանիա Շիրակացու 5279/80.
8. Էսա Աղեքսանդրացու 5423/24.
9. Անտիոքյան 5493/94.
10. Անդրեաս Տոմարագետի 5420/21. և այլն⁴⁰:

Արարչության այս թվականներից հայ մատենագրության մեջ օգտագործվել են հիմնականում չորսը՝ բյուզանդական, յոթնասանից, Աղեքսանդրյան և հրեական: Անհրաժեշտ ենք համարում նրանց վրա կանգ առնել առանձին-առանձին և մեր մատենագրությունից բերել որոշ օրինակներ:

ա) Արարչության բյուզանդական թվականը: Այս թվականը կոչվում է նաև կայսերական կամ Կոստանդնուպոլսի: Գործ է ածվել զխալդապես բյուզանդական կայսրության սահմաններում: Այս թվականի սկզբից մինչև մեր ներկա թվականությունը հաշվվում է 5508 կամ 5509: Տարեմուտն սկսում է սեպտեմբեր ամսի 1-ից (և՛ թեպետև ինչի է ունեղի սեպտեմբերի 1-ից առաջ հաշվվում է 5508, իսկ եթե հետո՝ 5509): Մինչև 1700 թվականը Ռուսաստանում գործ ածվող պաշտոնական թվարկությունն այս է հանդիսացել և գործածությունից դուրս է հանվել Պետրոս I-ի դեկտեմբերի 13-ի հրովարտակով և նրա տեղ մուծվել է ներկա թվականի գործածությունը⁴¹:

Սոկրատի եկեղեցական պատմությունը և Սեդրեստրոսի վարքը Փիլոն Թրակացին թարգմանել է «Յամի վեցհազարերորդի երկերերորդի շորերորդի կենցաղում անցատրի, որպէս ունի ժամանակագրութիւն Սուրբ Սոփի աւագ եկեղեցի տիեզերական մայրաքաղաքին Կոստանդնուպոլսի...»⁴²: Այսպիսով թարգմանությունը կատարվել է մեր ներկա 696 թվականին (6204—5508 = 696):

Դիոնիսիոս Արիստարքացու «Յադագս եկեղեցական և երկնային քահանայութեան» աշխատությունը Ստեփանոս Սյունեցին թարգմանել և մեկնել է «ի վեցհազարերորդի երկերիւրերորդի քաներորդի ամի արարածոց, ըստ յոմարէն թուոյ ի շորեքտասներորդի ընդիրարոնին, յերկրորդ ամի թագաւորու-

40. 2. Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հատոր Գ, Կենեակի, 1786 թ., (տե՛ս հատորի վերջում կցված ժամանակագրությունը):

41. Л. В. Черепнин, Русская хронология, Москва, 1894 г., стр. 24—33.

42. Մ. վրդ. Տեր-Մովսիսյան, Սոկրատայ Սրբապատկոսի եկեղեցական պատմութիւն, Կաղարշապատ, 1897 թ., էջ ԺԷ:

թեանն Փիլիպպոսի...»⁴³ Թարգմանութունը կատարվել է 712 թվականին (6220—5508 = 712)։ Փիլիպպոս կայսեր երկրորդ տարին, իրոք, 712 է. նա զահակայել է 711 թվականին։ Գրիգոր Նյուացու աշխատությունները Սիմեոն կրտսերին ընդօրինակել է «Յամի 821-երորդ յախտենից... յիշխանութեան Իւանէ Աթապակին...»⁴⁴ Ընդօրինակված է 1227 թվին (6735—5508=1227)։

Արատտիայի Ս. Նշան վանքի № 2 ձեռագիրն ընդօրինակված է «ի թուիս յախտենից, որ է Աղամա[յ]՝ 8ՊԻԱ (6821), և ըստ Հայկական թուականի 2ԳԲ, յամենան յուլիսի ԺԸ (18)... ի թաղատութեան Հայոց պարոն Աւշինի...»⁴⁵ Ձեռագիրն ընդօրինակվել է 1313 թվականին (6821—5508=1313), որը համապատասխանում է Հայկական 2ԳԲ-ին (762 + 551 = 1313)։

բ) Արաբշուրյան յորանանից րվականը։ Ըստ Յոթնասնից թարգմանության թվահաշվի, ստեղծագործությունից մինչև մեր թվականը պիտի հաշվել 5198 կամ 5199՝ նախած սեպտեմբերից առաջ է, թե հետո՝ տաքեմուր հաշվելով սեպտեմբերի 1-ից։

Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանի № 129 ձեռագիր Ավետարանն ընդօրինակվել է Թեոդուպոլիսում «յելիցն Աղամայ ի դրախտէն առ մեզ՝ հազարաց վեցից և յորից հարիւրից, Կրեստն յաւելայ ամաւր։ Իսկ ի ծագմանէն բանին Աստուծոյ՝ հազարի միոյ և երկուց հարիւրից, երեսուն և երկուս յաւելայ ամաւր, և հայկազեան տումարիս՝ վեցից հարիւրից եփնասուն և ինն ամաց...»⁴⁶ Արաբշուրյան 6430-ից եթե հանելու լինենք յոթնասնից թվահաշվով 5198, կմնա 1232, որը և ձեռագրի գրչության թվականն է։ Նա համապատասխանում է բնագրում հիշված հայկական 679 թվականին, եթե նրան գումարելու լինենք ոչ թե 551, այլ 553 (679+553=1232)։ (Այս մասին խոսել ենք առջևում)։

Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանի մի ձեռագրում, «Պատճառ սահմանաց գրոց» աշխատության թարգմանության ավարտման թվականն է նշանակված հետևյալը. «Յելանելոյն Աղամայ ի դրախտէն մինչև ի յաւարտումն գրոցս էր թիւ ժամանակիս ՅԼԴ, զի յելանելոյն Աղամայ մինչ ի Քրիստոս՝ էր ԲՃՂԸ, և ի ծննդենէն Քրիստոսի ՌՅԺԶ ամ. իսկ թվին մեծ Հայոց էր 2ԳԳ»։

43. Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյան, Հիշատակարանը ձեռագրաց, Անթիպոլս, 1951 թ., էջ 53—54։

44. Նույն տեղում, էջ 848։

45. Լ. Խաչիկյան, ԺԳ դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950 թ., էջ 96։

46. Զ. Բ. Սարգսյան, Ցուցակ ձեռագրաց. հատոր Ա, էջ 567։

եթե այստեղ ուղղելու լինենք գրչական մի փոքրիկ սխալ—ՅԼԴ-ն՝ ՅՇԺԴ-ով, ապա բոլոր թվահաշվները կհամապատասխանեն իրար—6514—5198=1316, ճիշտ կստացվի նաև հայկական թվականը, եթե ավելացնելու լինենք ոչ թե 551, այլ 553 (763+553=1316)։

Ե. Հայրապետի վաստորակների ձեռագրաց ցուցակում նկարագրված Վանի Արարուց Սեպեղեցու № 11 Ավետարանը գրված է «ի մեծ թուիս, ի յիշատակ շրջադաշտի մեծ արեղական ստորիչիս երկնաշու հանապարհաւ յերկնից ի յերկիր հայկազով՝ ըստ արարչութեանցն շափեալ յելանելոյն Աղամայ ի դրախտէն 2Թ և 2Ճ ամ ըստ եփնասնիցն, որով մեր վարիմք՝ եւ ի մարդկայութենէ Բանին Աստուծոյ անժամանակ էին և Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի ամս ՌԴՃԻԱ»⁴⁷ Այստեղ անհրաժեշտ է ուղղել մի անփնդելի սխալ—Արարչութեան 2Թ և 2Ճ թվականն ուղղել 2Թ և 2ՃԻ ձևով և երկու թվականների հաշիվները ճշտվել կհամապատասխանեն իրար՝ 6620—5199=1421։

Վարդան Արեւելցին խոսելով արարչության թվականի մասին, յոթնասնից թվականն ընդունում է 5198. «Եւ յելիցն Աղամայ ըստ եփնասնից,— գրում է նա,— հինգ հազար հարիւր ինսուն և ութ»⁴⁸։

գ) Արաբշուրյան Աղեփանդւրյան կամ Երեզնարչուրյակի րվական։ Այս թվականով ստեղծագործությունից մինչև մեր թվականի սկիզբը հաշվելով է 5423 կամ 5424 տարի (եթե սեպտեմբերից առաջ է՝ 5423, իսկ հետո՝ 5424)։

Վենետիկի Մխիթարյանների № 207 ձեռնոցի ձեռագրի գրչությունն ավարտված է «յելանելոյն Աղամայ ի փառակենցաղ դրախտէն ամբ 2ԹԻՃԿԶ և [ի] ծննդենէ Կենարարին մերոյ ամբ ՌԴՃԻԿԴ...»⁴⁹ Արարչության թվականն այստեղ հիշված է Աղեփանդյան թվահաշվով, ուստի 6766 թվից եթե հանենք 5423-ը, ապա ձեռագրի գրչության թվականը կլինի 1343, որը և կհամապատասխանի վերև բերված տեքստում հիշված ներկա թվականի ՌԴՃԻԿԴ-ին, այսինքն՝ 1343-ին։

Երզնկայի Ս. Սոփիա եկեղեցու մի Ավետարանի գրչությունն ավարտված է «ի թուարերութեանս 2ԳԴ (տեքստում սխալմամբ 2ԶԴ) և ի զալստեան Կենարարին մերոյ ՌՅԺԶ, իսկ յելանելոյն նախնի մարգարէ

47. Ե. Հայրապետ, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց վաստորակների, Բիֆլիս, 1915 թ., էջ 330։

48. Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցու Պատմութիւն արեւելեական, Մոսկվա, 1861 թ., էջ 48։

49. Զ. Բ. Սարգսյան, Ցուցակ ձեռագրաց. հատոր Բ, էջ 174։

յանուշակ վայրէն 321Ը...»⁵⁰։ Արարչության հիշված թվականը Աղեքսանդրյան թվահաշվով է, ուստի 6739-ից պիտի հանենք 5423, կմնա 1316, որը և կհամապատասխանի ներկա թվականի ՌՅԺԶ-ին, այսինքն 1316-ին։ Հայկական 764-ին եթե գումարենք 552, դարձյալ կստացվի 1316։

Ազգագրագետ Ե. Լալայանի Վասպուրականում նկարագրած մի «Հարանց վարք» գրված է «ի թվին ամաց յելաներոյն ի դրախտէն Աղամայ ի ՅՈՒ ամի ըստ մեծի հային տոմարական արհեստին, և դարձեալ յԱղամայ ի ՅՊԾԵ ամի հինգհարիւրեկին, որ է էասայ իմաստասիրին, որ ի յԱղեքսանդրիայն ժողովին և սա է բուն թվական Կիկլոնին և, դարձեալ յԱղամայ 32ԺԱ ամի ըստ Անանիայ վարդապետին Շիրակայնոյ, և ի ծննդնէ կենարար Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի ՌՆԼԲ ամի... և թվին Հայոց ըստ արեթական տօմարի ՊԶԹ ամի...»⁵¹։ Արարչության 6630-ից հանենք յոթանասնից թվականը՝ 5198, ներկա թվականով կմնա 1432, արարչության 6855-ից հանենք հինգհարյուրյակի թվահաշվով 5423, կմնա 1432, արարչության 6711 թվից հանենք Շիրակացու թվահաշվով 5279, կմնա 1432։ Հայկական 879-ին գումարենք 553, կստացվի 1432։ Թվարկված այս երեք թվականներն էլ համապատասխանում են տեքստում հիշված ներկա թվականի ՌՆԼԲ-ին։

Բրիտանական թանգարանի Հայկական բաժնի № 19 ձեռագիրը գրված է. «...յԱղամայ մինչև ցայսր՝ ամբ 32ԿԷ, իսկ Հայկական թվին թվականիս՝ 2ԳԱ, և Հոռոմայեցոց մեծ թվականիս ՌՄԴԴ, և շրջանն, որ է փոքր թվականն ՄԼ ի յերկիրս Բզլին լուսնաց, որ այժմ ելաթ կոչի...»⁵²։

Այս հիշատակարանը անգլերեն թարգմանությամբ հրատարակել է հայագետ Ֆ. Կոնիբերը և նշել, որ հիշատակարանում թվականներն աղավաղված են — ոչ մեկը չի համապատասխանում մյուսին⁵³։ Իրականում ոչ մի աղավաղում չկա։ — ա) Արարչության 32ԿԷ թվականը ուղղելով 32ԿԵ ձևովով, նրանից պիտի հանենք ոչ թե 5190, ինչպես կարծում է Կոնիբերը, այլ հրեական թվահաշվով 5423 (6965—5423=1542)։ բ) Հայկական թվականին պիտի գումարենք ոչ թե 550, ինչպես վարվել է Կոնիբերը, այլ

551 (991+551=1542)։ գ) Հոռոմեական թվականին գումարել ոչ թե 247, այլ 248 (1294+248=1542)։ դ) Եվ, վերջապես, «փոքր թվական»-ի շրջան ասելով գրիչը նկատի ունի ոչ թե մտրով թվականը, այլ շարժական նոր նավասարդով սկսող տարին, որը հաշվվում է 1312-ից, ուստի և նա հավասար է 1542-ի (1312+230=1542)։

դ) Արարչության հրեական թվականով ստեղծագործությունից մինչև մեր ներկա թվականը հաշվվում է 5271 կամ 5272 թվական։

Վանի Հայկականից եկեղեցու № 226 Ավետարանը ընդօրինակված է եղել «...յելիցն նախաստեղծիցն մարդոցն ի դրախտէն՝ 2Թ և ԵԶԴ և ինն ամ ըստ Եթանասնիցն, որում մեք վարիմք, և է իր մարդեղութիւնէ Բանին Աստուծոյ... ամս ՌՅԻԴ»⁵⁴։ Ձեռագիրը գրված է 1328 թվականին։ Արարչության թվականն այստեղ հրեական թվահաշվով է և համընկնում է բնագրում հիշված մեր ներկա թվականին (6599—5271=1328)։

Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարանի № 4217 ձեռագիր Ավետարանը ընդօրինակված է «ըստ արարչութեանցն շափեալ յելաներոյն Աղամայ ի դրախտէն՝ 2Թ և 2Ժ և Ա ամ (6601), ըստ Եթանասնիցն որում մեք վարիմք, և է ի մարդեղութիւնէ Բանին Աստուծոյ... ամս ՌՅԼ (1330)»⁵⁵։ Արարչության հրեական 6601 թվականից հանենք 5271 թվականը, կմնա 1330, որը և հիշտ համընկնում է քրիստոնեական ՌՅԼ-ին։

Մոկսի Դաշտ թաղի Ս. Հակոբ եկեղեցու մի ձեռագիր Ավետարան ընդօրինակված է «յելաներոյն Աղամայ ի դրախտէն՝ 2Թ և 2Ժ (6607) ամ ըստ Եթանասնիցն, որում մեք վարիմք, և է ի մարդեղութիւնէ Բանին Աստուծոյ... ամս ՌՅԼ»⁵⁶։ Եթե 6607 թվից հանենք հրեական 5272 թվականը, կմնա 1335 թիվ, որը համապատասխանում է բնագրում հիշված ներկա թվականի 1335-ին։

Ջավախքի Վաչագան գյուղի եկեղեցու Ավետարանը գրված է «ի մեծ թուխ... յելաներոյն Աղամայ ի դրախտէն՝ 2ԹԶԺ»⁵⁷։ Ամ և ի մարդեղութիւնէ Բանին Աստուծոյ անժամանակ էին և Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի ամս ՌՅԼԹ...»⁵⁷։ Եթե 6601-ից հանելու լինենք 1339 թվականը, կմնա 5272, որը արարչության հրեական թվականն է։

50. Գ. վրդ. Սրվանձտյան, Թորոս աղբար, հատոր Բ, էջ 295։

51. Ե. Լալայանի ձեռագրաց ցուցակ, էջ 659։

52. F. C. Conybeare, A catalogue of the armenian manuscripts in the British museum, London, 1913, p. 34.

53. Նույն տեղում, էջ 35։

54. Ե. Լալայանի ձեռագրաց ցուցակ, էջ 180։

55. Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 234։

56. Ե. Լալայանի ձեռագրաց ցուցակ, էջ 193։

57. Ե. Լալայան, Ազգագրական հանդէս, 1887 թ., Բ գիրք, էջ 284։